

Honderd jaren Calvinistische/Christen Juristen Vereniging (1923-2023)

Citation for published version (APA):

Oosterhuis, J. (2023). Honderd jaren Calvinistische/Christen Juristen Vereniging (1923-2023). In J. Gooijer, T. van Kooten, & C. J. Wolswinkel (Eds.), *Honderd jaar CJV: Recensies uit het heden van preadviezen uit het verleden* (pp. 11-24). Uitgeverij Paris.

Document status and date:

Published: 01/01/2023

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Honderd jaren Calvinistische/Christen Juristen Vereniging (1923-2023)

Mr. dr. J. (Pim) Oosterhuis*

‘De bedoeling toch der Vereeniging is: te komen tot een zoo groot mogelijke overeenstemming tusschen de juristen van calvinistische levensbeschouwing ten aanzien van de uitwerking en praktische toepassing der calvinistische, gereformeerde grondbeginselen. Daartoe werd nodig geacht een sfeer van onderling vertrouwen ten opzichte dier beginselen.’¹

‘De Christen Juristen Vereniging wil rechtsvragen in samenhang plaatsen met morele reflectie en met aandacht voor de betekenis van ideële “voorvragen”. Bestuursrechtelijk interveniëren, arbeidsrechtelijke waarborgen in het Burgerlijk Wetboek, strafrechtelijke regels op medisch-ethisch gebied, sociaal zekerheidsrecht; het heeft alles van doen met normatieve visies op staat en maatschappij. De CJV plaatst deze reflectie in het perspectief van christelijk-sociale inspiratie.’²

1 Inleiding

Honderd jaar geleden werd tot oprichting van de Calvinistische Juristen Vereniging besloten. Onder leiding van professor Anne Anema (1872-1966) werd gekozen voor een nadrukkelijk calvinistische signatuur, niet een algemeen christelijke. Het ging om de doorwerking van calvinistische beginselen in de juridische praktijk.³ Honderd jaar later afficheert de Christen – sinds 1997 – Juristen Vereniging zich als een plaats waar het gaat om de doordenking van de normatieve geladenheid van het recht. Die reflectie is – vanzelfsprekend – christelijk-sociaal geïnspireerd. Niettemin, van het kordate calvinisme van Anema in 1923 naar de morele reflectie van een oecumenisch-christen jurist in 2023, dat lijkt nogal een verandering. En dat roept als vanzelf een aantal vragen op: wat kenmerkt dan de doorwerking van calvinistische beginselen in de juridische praktijk? Waarin verschilt die benadering van de normatieve doordenking van het recht van een eeuw later? En wanneer heeft een eventuele omslag van calvinistisch naar christelijk-beschouwend plaatsgevonden? En hoe onderscheidend is die doordenking van de normatieve geladenheid van het recht? In deze bijdrage wil ik die verandering in grote lijnen schetsen en daarbij de zojuist gestelde vragen beantwoorden. De preadviezen die de afgelopen

* Mr. dr. J. (Pim) Oosterhuis werkt als universitair docent Grondslagen van het Recht aan de Universiteit Maastricht.

1. Verslag ledenvergadering van 16 april 1923 te Amersfoort, Archief Calvinistische Juristen Vereniging, nr. 715, doos nr. 1. Geciteerd door A. Soeteman, ‘A. Anema: fascisme, internationaal recht en de Calvinistische Juristen Vereniging’, in: J. de Bruijn, S. Faber & A. Soeteman, *Ridders van het Recht: De juridische faculteit van de Vrije Universiteit, 1880-2010*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2015, p. 123-132, hier p. 132, voetnoot 27.
2. Website CJV, christenjuristen.nl, laatst bezocht op 24 juli 2023.
3. Soeteman 2015 (Anema), p. 132, voetnoot 27.

honderd jaar zijn gegeven heb ik als uitgangspunt genomen om deze vragen te beantwoorden.⁴

2 **1922-1959: uitwerking en praktische toepassing van calvinistische beginselen**⁵

2.1 **Ten dienste van de gereformeerde zuil: VU, ARP, Protestantisch-Christelijk Werkgeversverbond en CNV**

De eerste decennia hadden de preadviezen van de CJV een hoog VU-gehalte, qua methode — waarover zo meer —, maar ook qua persoon. Van de 33 adviseurs tot en met 1959 hadden er slechts vier niet aan de VU gestudeerd:⁶ Lubbertus Willem Gerrit Scholten (1898-1969),⁷ Jan Donner (1891-1981)⁸ en Egbertus Johannes Beumer (1878-1946)⁹ waren aan de Universiteit Utrecht afgestudeerd, terwijl Hendrikus Colijn (1869-1944)¹⁰ geen universitaire opleiding had genoten. Maar deze vier waren wel deels actief binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) ten tijde van hun preadvies. De band met de politiek blijkt stevig in deze periode. Naast Scholten, Donner, Beumer en Colijn, waren nog zes andere preadviseurs gelieerd aan de ARP: Herman Dooyeweerd (1894-1977)¹¹ en J.W. Noteboom (1893-1974)¹² als (adjunct-)directeur Abraham Kuiper Stichting; Victor Henri Rutgers (1877-1945),¹³ Jacob Adriaan de Wilde (1879-1956),¹⁴ Jan Albertus Hendrik Johan Sieuwert Bruins Slot (1906-1972)¹⁵ en Wiert Pauwel Berghuis (1911-1989) als lid van de Tweede Kamer.¹⁶ Naast de politiek was ook de rechterlijke macht, de advocatuur en het maatschappelijk middenveld, zoals de CNV en het Protestantisch-Christelijk Werkgeversverbond, vertegenwoordigd onder de preadviseurs in de eerste drie decennia. Tot aan 1956 waren uiteindelijk zelfs maar drie van alle adviseurs hoogleraar aan de VU bij het

4. Vanzelfsprekend schets ik deze ontwikkeling: voor een grondiger kennisname van de preadviezen verwijs ik graag naar de recensies van een aantal preadviezen in deze bundel. En natuurlijk naar de preadviezen zelf, die mij digitaal ter beschikking werden gesteld door het bestuur van de CJV. Deze preadviezen zijn online beschikbaar via de website van de CJV.
5. Deze periode komt — toevalligerwijs — overeen met de eerste in het overzicht van de preadviezen op de website van de CJV (christenjuristen.nl/preadvies/).
6. Tot aan 1959 zijn 37 preadviezen uitgebracht. Sommige auteurs hebben meerdere preadviezen gegeven: Rutgers 3; Bruins Slot 2; Scholten 2; A.M. Donner 2. Tot 1956 valt aan de hand van M.J. Aalders & P.F. Dillingh, *Database VU-Studenten 1880-1940* (gereviseerd), (geheugenvandevu.nl/dossiers/database-studenten-1880-1940) eenvoudig na te gaan welke preadviseurs rechten hadden gestudeerd aan de VU; ook preadviseurs van na 1956 komen in de database voor, maar sporadisch. Anne Anema was overigens overgestapt naar de Universiteit van Amsterdam en daar afgestudeerd. Van J.J. de Jong (1957), Gerh. Verburg (1958) en H.J. Zweers (1959) heb ik niet kunnen nagaan of ze aan de VU hebben gestudeerd.
7. *Overheid en conscientiebezwaren*, 1931; *Het beginsel der vrijheidsrechten*, 1937.
8. *Rechtsbescherming tegen de Overheid*, 1934.
9. *Strafrechtsvragen*, 1938.
10. *Hoofdlijnen onzer koloniale politiek*, 1932. In 1930 had Colijn een eredoctoraat van de VU ontvangen.
11. *Calvinisme en Natuurrecht*, 1925.
12. *Overheid en Godslastering*, 1930.
13. *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1928. Als hoogleraar aan de VU: *Toetsingsrecht?*, 1941; *Nulla poena sine lege*, 1943.
14. *Annexatie van gemeenten*, 1933.
15. *Een Europese Federatie*, 1950. Eerder, als burgemeester: *Staat en Partijwezen*, 1935. Zie uitgebreid over het preadvies *Een Europese Federatie*, J.W. Sap in deze bundel.
16. In de eerste tien jaar zijn zelfs maar liefst de helft van de preadviezen direct of indirect van ARP-huize: 1925 (Dooyeweerd), 1928 (Rutgers), 1930 (Noteboom), 1932 (Colijn) en 1933 (De Wilde).

geven van hun preadvies: Anema (1926), Rutgers (1941, 1943) en Andreas Matthias Donner (1918-1992) (1946, 1955). Binnen de CJV stond er bij de 'uitwerking en praktische toepassing der calvinistische, gereformeerde grondbeginselen', dus wel degelijk iets op het spel: de CJV was een uitgelezen plaats om als gereformeerde juristen met elkaar in debat te gaan over meer en minder omstreden maatschappelijke ontwikkelingen en de betekenis van de calvinistische beginselen daarvoor.¹⁷ Dat zorgt ook voor een bepaalde thematiek in deze periode: merendeels actuele maatschappelijke thema's, die ofwel duidelijk raakten aan een christelijke levensovertuiging – lijkverbranding,¹⁸ huwelijk en echtscheiding,¹⁹ godslastering,²⁰ gewetensbezwaren,²¹ vrijheid van godsdienst²² – ofwel verband hielden met regering en overheid – politieke partijen,²³ een Europese Federatie,²⁴ de verzorgingsstaat²⁵ of überhaupt het idee van een christelijke staat²⁶ – en waarover wetgeving aanstaande was of rapporten waren verschenen – zoals de Wet op de Bedrijfsorganisatie (1950).²⁷

2.2 Van calvinistische naar christelijke beginselen

Waar het de preadviseurs bij deze thema's vervolgens om ging, was het achterhalen van de gereformeerde beginselen, en die vervolgens uitwerken voor recht en maatschappij.²⁸ Het problematische van deze methode was en is dat bepaalde beginselen soms wel heel dicht tegen Bijbelse verordeningen of regels aanliggen – of althans hoe die Bijbelse verordeningen in de calvinistische traditie werden begrepen. In 1915 had Anema met vier anderen al aan Abraham Kuyper (1837-1920) het verwijt gemaakt dat Kuyper naar believen bepaalde regels tot beginselen verklaarde, met eeuwigheidswaarde, waar dan niet meer tegen ingegaan kon worden.²⁹ Bij de oprichting van de CJV kan er binnen de brede VU-gemeenschap gesproken worden van een meer traditionele, activistische richting, die bepaalde Bijbelteksten

17. De ledenlijst van 1959 telde 284 leden, waaronder de Minister van Volkshuisvesting, J. van Aartsen, vijf leden van de Tweede Kamer en vier leden van de Eerste Kamer. Zie Ledenlijst Calvinistische Juristen Vereniging November 1959.
18. P.S. Gerbrandy, *Lijkverbranding*, 1924.
19. A.C.G. van Proosdij, *Huwelijksrecht*, 1927; V.H. Rutgers, *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1928; J. Verdam, *Het echtscheidingsvraagstuk*, 1940; H.J. Zweers, *Opmerkingen over verantwoordelijkheid naar christelijk beginsel in vermogensrechtelijke verhoudingen, speciaal in het huwelijk*, 1959.
20. J.W. Noteboom, *Overheid en Godslastering*, 1930.
21. L.W.G. Scholten, *Overheid en conscientiebezwaren*, 1931. Uitgebreid over dit preadvies B.P. Vermeulen in deze bundel.
22. A.M. Donner, *Het achtste hoofdstuk der Grondwet*, 1955.
23. J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Staat en Partijwezen*, 1935; J.J. de Jong, *Staat en Partij*, 1957.
24. J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Een Europese Federatie*, 1950. Zie over dit preadvies J.W. Sap in deze bundel.
25. W.P. Berghuis, *Rechtsstaat en Welvaartsstaat*, 1956. Mede over dit preadvies J. Gooijer in deze bundel.
26. A.M. Donner, *Enkele opmerkingen over den Christelijke Staat*, 1946.
27. J. van Aartsen, *Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, 1948.
28. Zie over deze methode voor het (straf)recht E.F. Stamhuis, *Protestantse Bijdragen Aan Het Nederlandse Strafrechtsdenken Sinds 1880*, Amsterdam: VU Uitgeverij 1988, p. 4-9; S. van Ruller, 'Strijdbaar en omstreden. De hoogleraar D.P.D. Fabius', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 27-40, hier p. 30-31 en p. 34-38. Over het legalistische of positivistische element in deze benadering zeker onder Abraham Kuyper, zie Stamhuis 1988, p. 183-184. In zijn algemeenheid over calvinistische wetenschap en gereformeerde beginselen aan de VU A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel: de Vrije Universiteit 1880-2005*, Amsterdam: Bakker 2005, p. 62-66 en p. 91-93.
29. A. Anema, H. Bavinck, P.A. Diepenhorst, Th. Heemskerk & S. de Vries, *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij*, Amsterdam, 1915. Zie ook J. de Bruijn, 'In den beginne. Inleiding op de periode 1880-1940', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 13-26, hier p. 24; Soeteman 2015, p. 130-131.

als min of meer letterlijke aanwijzingen zag voor de inrichting van de samenleving, en dus ook tot een groot aantal, soms ook vrij specifieke beginselen kwam, en ook van een wat meer terughoudende richting, die onder meer de verschillen tussen de Bijbel en de Nederlandse samenleving benadrukte, en op zoek ging naar een beperkt aantal algemene, achterliggende beginselen die van belang waren voor de inrichting van de samenleving.³⁰ Een van de eerste lezingen, die van Pieter Sjoerds Gerbrandy (1885-1961) over *Lijkverbranding* (1924), houdt prachtig het midden tussen deze twee benaderingen: lijkverbranding wordt weliswaar als anti-christelijk beoordeeld, maar behoort uiteindelijk tot het geestelijk leven van mensen. Als het gaat om dat geestelijk leven, mag een overheid geen dwang uitoefenen: overheidsdwang is dan juist onchristelijk. Door scherp dit geestelijk leven te onderscheiden, kan de christelijke politiek zich concentreren op de grote vraagstukken.³¹ Gerbrandy houdt zich voorbeeldig aan de doelstelling van de CJV. Hij geeft een beginsel – geen dwang bij geestelijke zaken – en meteen een praktische uitwerking – crematie niet verbieden. En geeft gelijk de programmatische consequentie van zijn beginsel aan. De lezing van Herman Dooyeweerd (1894-1977) het jaar daarop – *Calvinisme en Natuurrecht* – is in vergelijking met die van Gerbrandy buitengewoon abstract en veel moeilijker navolgbaar.³²

Deze methodologische worsteling – is een Bijbelse regel een algemeen beginsel of slechts een verordening geldig voor het Bijbelse Israël? – is ook terug te zien in de preadviezen over huwelijk en echtscheiding uit 1927 van Antonius Cornelis Govert van Proosdij (1893-1967), advocaat en procureur, en uit 1928 van Rutgers, dan nog Tweede Kamerlid. Van Proosdij onderscheidde in *Huwelijksrecht* tussen het Bijbels Huwelijk en het burgerlijk huwelijk: de voorschriften voor het Bijbels Huwelijk waren niet een-op-een toe te passen op het burgerlijk huwelijk. Dit onderscheid tussen Bijbels Huwelijk en burgerlijk huwelijk stuitte op veel weerstand onder de leden, maar ook de onderliggende exegese van Bijbelteksten over de in wezen gelijke verhouding tussen man en vrouw en echtscheiding werd kritisch ontvangen. Proosdij achtte voor ons recht principieel meer echtscheidingsgronden toelaatbaar dan alleen hoererij. Daarbij merkte hij op dat ook de doodstraf onder het Mozaïsche recht een ruimere toepassing had dan bij ons.³³ Onder de leden was vrij algemeen verzet tegen deze ‘principieel afwijkende stellingen’.³⁴ Kennelijk mede naar aanleiding hiervan hield Rutgers het jaar daarop een preadvies, getiteld *Beginselen van Huwelijkswetgeving*. Volgens hem was het huwelijk een eenheid maar wel van twee personen; het gelijkstellen van die twee personen hield al een element van ontbinding in. Als eenheid was het huwelijk ook onontbindbaar.³⁵ Deze twee preadviezen bevatten ook verslagen van de bespreking, die een prachtig beeld geven van de soms scherpe discussies.

30. Zie Van Deursen 2005, p. 91-116.

31. P.S. Gerbrandy, *Lijkverbranding*, 1924, p. 15 en 20.

32. H. Dooyeweerd, *Calvinisme en Natuurrecht*, 1925. Over de onnavolgbaarheid van Dooyeweerd en de kritiek van onder meer Gerbrandy, zie H.E.S. Woldring, ‘H. Dooyeweerd en de wijsbegeerte der wetsidee’, in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 115-122. Recent over Dooyeweerd als christenjurist, B. Hengstmengel, ‘Herman Dooyeweerd’, in: W. Decock & J. Oosterhuis, *Great Christian Jurists in the Low Countries*, Cambridge: Cambridge University Press 2021, p. 338-358.

33. A.C.G. van Proosdij, *Huwelijksrecht*, 1927, stellingen 5, 14, 15, 29 en 30.

34. P. Borst & A. Schenkeveld, *Vijftig jaren Calvinistische Juristen Vereniging*, 1973, p. 12.

35. V.H. Rutgers, *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1959, p. 5-6.

Het referaat van Proosdij uit 1927, en dan vooral zijn manier van Schriftuitleg, kan mede zo gevoelig hebben gelegen vanwege de kwestie rond de jong overleden VU-hoogleraar Willem Zevenbergen (1884-1925) van een paar jaar eerder, tussen 1924 en 1925. Zevenbergens standpunt over de doodstraf – de overheid had volgens hem niet de plicht om de doodstraf aan moordenaars op te leggen – week af van de gangbare neocalvinistische opvatting daarover, bijvoorbeeld van Dammes Paulus Dirk Fabius (1851-1931), VU-hoogleraar van het eerste uur. Maar ook Zevenbergens opvatting over de exegeze van de Bijbel die ten grondslag lag aan zijn standpunt over de doodstraf werd hem zwaar aangerekend, met name door de oudste zoon van Abraham Kuypers, Herman Huber Kuypers (1864-1945).³⁶ Pas in 1938 hield Beumer een preadvies over ‘Strafrechtsvragen’, waarin trouw het gereformeerde standpunt over de doodstraf werd vertolkt. Beumer noemde weliswaar ook Zevenbergen, maar dan vanwege zijn opvattingen over de verbetering van de dader.³⁷

Het ontwikkelen en vooral praktisch toepassen van de gereformeerde beginselen blijkt niet eenvoudig. Het preadvies van Noteboom, over godslastering, geeft blijk van deze worsteling. Het tegengaan van godslastering wordt niet beschouwd als een algemeen beginsel, dat onverkort op de Nederlandse samenleving kan worden opgelegd. Dat is anders als die godslastering het beginsel van een geordende en vreedzame samenleving in gevaar brengt, dan moet godslastering wel strafbaar worden gesteld.³⁸ De vraag is of dat nog een specifiek gereformeerd grondbeginsel is. Volgens Hallebeek formuleert Noteboom hier vooral een algemeen christelijk beginsel.³⁹

In twee latere preadviezen uit deze periode, waarin opnieuw het huwelijk aan de orde wordt gesteld, van Jan Verdam (1883-1964), raadsheer bij het Hof Amsterdam, uit 1940, en Hendrik Jan Zweers, notaris te Den Haag, uit 1959, wordt opnieuw de bijzondere status van het huwelijk benadrukt en in verband gebracht met christelijke beginselen. Volgens Verdam hoefde het geen betoog dat:

‘ontbinding van het huwelijk op den enkelen grond dat partijen zulks wenschen, in strijd is met de Heilige Schrift; ze gaat uit van de gedachte, dat het huwelijk slechts een zaak is van de beide echtgenooten, die zij naar believen kunnen regelen en is in strijd met het wezen van het huwelijk.’⁴⁰

36. Zie Stamhuis 1988, p. 105-114; S. van Ruller, ‘W. Zevenbergen en de doodstraf’, in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 105-114.

37. E.J. Beumer, *Strafrechtsvragen*, 1938, p. 15 en p. 27-28.

38. J.W. Noteboom, *Overheid en Godslastering*, 1930.

39. Zie J.J. Hallebeek, het preadvies *Overheid en Godslastering* (1930) van J.W. Noteboom in deze bundel.

40. J. Verdam, *Het echtscheidingsvraagstuk*, 1940, p. 31. Uitgebreid over dit preadvies M. Antokolskaia in deze bundel.

En Zweers merkt op dat:

‘Wanneer echter door de wet het huwelijk niet meer als levenseenheid doch slechts als contract zou worden gezien, zou het christelijk beginsel ons nopen tot een ernstig protest.’⁴¹

De verwijzing van Zweers naar ‘het christelijk beginsel’ illustreert dat de verwijzingen naar beginselen algemener worden, het gaat niet langer om calvinistische of gereformeerde beginselen, maar om algemeen christelijke beginselen. Concrete consequenties voor regelgeving of de inrichting van de samenleving worden ook minder getrokken, het gaat bijvoorbeeld meer om hoe bepaalde ontwikkelingen vanuit christelijk oogpunt geduid moeten worden. Die aanpak is terug te zien in het betoog van Berghuis uit 1956, waarin hij een christelijke visie ontvouwt op de welvaartsstaat.⁴²

Sterker nog, ook in deze periode zijn er preadviezen die vooral technisch-juridisch van aard lijken, die in wezen niet meer lijken te doen dan het geldende recht uitleggen en dat in context zetten — ook al is dat op een voor de CJV interessant terrein. Ik volsta met het geven van twee voorbeelden tegen het eind van deze eerste periode. In de preadviezen van De Jong, *Staat en Partij* (1957)⁴³ en Verburg, *Enige aspecten van het vraagstuk ‘schadevergoeding bij rechtmatige overheidsdaad’* (1958)⁴⁴ wordt het geldende recht uitgelegd en in context geplaatst. Een mogelijk verband met gereformeerde of zelfs christelijke beginselen wordt in deze preadviezen niet gelegd; ook de ontwikkelingen rond politieke partijen en rechtmatige overheidsdaad worden niet in een christelijk perspectief geplaatst. Wat in het geval van politieke partijen makkelijk had gekund, bijvoorbeeld aan de hand van de wetskringen van Dooyeweerd. Deze preadviezen zijn door christenen geschreven, en dat lijkt dan gelijk ook het voornaamste onderscheidend criterium te zijn. Zelfs de thematiek komt overeen met die van bijvoorbeeld de Nederlandse Juristen Vereniging: in 1955 hadden W.G. Vegting en J. de Brauw al een preadvies uitgebracht over schadevergoeding bij rechtmatige overheidsdaad.⁴⁵

Deze schijnbaar eenvoudige methode — het als christen simpelweg uitleggen of beoefenen van het recht — wordt door Sjoerd Gerbrandy (1914-2018) beschreven en gepropageerd in zijn preadvies *Recht, Rede en Openbaring. Bijdrage tot de bezinning op het oekumenisch gesprek* uit 1953.⁴⁶ Gerbrandy vraagt zich af:

‘hoe gaat het geloof in in ons wetenschappelijk werk en hoe gebruiken wij de Openbaring daarbij? Wij willen deze vraag eerst negatief beantwoorden. Geen enkele uitspraak van de Heilige Schrift is geschikt voor rechtsweten-

41. H.J. Zweers, *Opmerkingen over verantwoordelijkheid naar christelijk beginsel in vermogensrechtelijke verhoudingen, speciaal in het huwelijk*, 1959, p. 42.

42. W.P. Berghuis, *Rechtsstaat en Welvaartsstaat*, 1956.

43. J.J. de Jong, *Staat en Partij*, 1957.

44. Gerh. Verburg, *Enige aspecten van het vraagstuk ‘schadevergoeding bij rechtmatige overheidsdaad’*, 1958.

45. W.G. Vegting & J.H. de Brauw, *In hoeverre en naar welke beginselen behoort schadeloosstelling te worden toegekend bij rechtmatige aantasting van rechten of belangen door de overheid? Zijn hieromtrent nadere wettelijke regelingen wenselijk?*, Zwolle: Tjeenk Willink 1955.

46. Zie uitgebreid over dit preadvies T.J.J. van der Ploeg in deze bundel.

schappelijk gebruik. Het aanhalen van teksten om er juridische gevolgtrekkingen uit te maken is een werkwijze die zowel de zin van het recht als die van de Openbaring verduistert.⁴⁷

Maar de vraag wordt ook positief beantwoord:

‘Gezegd werd dat geloof de intuïtie voedt. (...) Hoe het in haar precies toegaat, valt niet na te cijferen. Daarom valt de werking van het geloof in de wetenschappelijke arbeid ook niet nauwkeurig aan te geven. Wel is dit er van te zeggen: Het voortdurend levend contact met de Openbaring werkt vormend in op onze houding en instelling tegenover mensen en problemen.’⁴⁸

Deze intuïtieve methode staat voor Gerbrandy overigens wel in dienst om de Bijbelse praktijk voor het leven te begrijpen; en vanwege een seculariserende wereld is het volgens hem noodzakelijk om daarvoor een zo breed mogelijke, oecumenische samenwerking aan te gaan.⁴⁹ Gerbrandy was met dit oecumenisch program zijn tijd vooruit, in elk geval de tijd van de CJV. Want eerst zullen er twee decennia van zoeken naar nieuw elan volgen.

3 1960-1979: christenen over het recht

3.1 Thema's van buiten

Vanzelfsprekend is iedere periodisering enigszins arbitrair. Maar in de jaren zestig en zeventig vallen een aantal zaken op, zeker in vergelijking met de voorgaande ruim 35 jaar.

Allereerst is er de opvallende terugtred van de politiek binnen de CJV in deze periode. Behalve door Johan Hendrik Grosheide (1930-2022), ARP-politicus en burgemeester van Rijswijk ten tijde van zijn preadvies, worden er geen preadviezen meer door pure politici gegeven. Ook het christelijk maatschappelijk middenveld is minder dan voorheen aanwezig,⁵⁰ net als de advocatuur, het notariaat en de rechterlijke macht. Deze plekken worden ingenomen door wetenschappers, voornamelijk van de VU, maar ook van andere instituten.⁵¹ Het merendeel van de preadviezen

47. S. Gerbrandy, *Recht, Rede en Openbaring. Bijdrage tot de bezinning op het oekumenisch gesprek*, 1953, p. 35.

48. Gerbrandy 1953, p. 36.

49. Gerbrandy 1953, p. 3. Deze aanpak heeft duidelijk trekken van de personalistische aanpak van Paul Scholten (1875-1946). Gerbrandy lijkt inderdaad meer affiniteit te hebben met de methode van Scholten dan met die van Dooyeweerd, hoewel beiden gebruikmaken van rechtsbeginselen, zie Gerbrandy 1953, p. 18-38. Over de filosofie van Scholten, zie recent T. Slootweg, 'Paul Scholten', in: W. Decock & J. Oosterhuis, *Great Christian Jurists in the Low Countries*, Cambridge: Cambridge University Press 2021, p. 284-300.

50. G.C. van Dam (1964), PC Werkgeversverbond; W.J.E. van den Bos (1964), oud-bestuurder CNV, docent VU; P. Achterhof (1966), Bouwpatroonsorganisatie.

51. Van de 23 preadviseurs in deze periode, zijn er maar liefst elf hoogleraar aan de VU: H. Bianchi (1960); A.M. Donner (1961); G.H.A. Schut (1965); H.J. Hommes (1967); P.H. Kooijmans (1968); G. Kuypers (1969); J. de Ruiter (1970); T.P. van der Kooy (1971); N.W. de Smit (1975); J.E. Doek, G.E. Mulder (1977); bovendien was W.J.E. van den Bos (1964) docent aan de VU. J.P. Verheul (1973) was verbonden aan het Asser Instituut, J.F. Rang (1974) was bijzonder hoogleraar in Leiden, terwijl A.J. Hoekema als hoogleraar verbonden was aan de Universiteit van Amsterdam.

komt nu vanuit de wetenschap, en dan vooral van de VU. Dat hangt weer samen met de veranderende positie van de VU. Tot aan de jaren zestig was de VU vooral het wetenschappelijke bolwerk van de gereformeerde zuil.⁵²

Door maatschappelijke ontwikkelingen zoals secularisatie en democratisering, wordt de VU vanaf de jaren zestig in toenemende mate een algemeen christelijke, deels vrijzinnige universiteit.⁵³ Waarvan het toenemend aantal hoogleraren – want daar waren er vanaf de jaren zestig ook simpelweg meer van dan in de eerste ruim 35 jaar van de CJV⁵⁴ – op zoek was naar de eigen positie ten opzichte van die veranderende maatschappij. De onderwerpen laten vooral grote maatschappelijke betrokkenheid zien. Er zitten veel typische jaren zestig en zeventig onderwerpen tussen: de rol van strafrecht in de samenleving,⁵⁵ democratisering,⁵⁶ economische machtsverhoudingen in Europa⁵⁷ en in de Nederlandse welvaartsstaat,⁵⁸ het milieu⁵⁹ en gezag.⁶⁰ In de eerste 35 jaar hadden veel titels een christelijke connotatie, ofwel door een verwijzing naar christendom of calvinisme⁶¹ ofwel door een thema dat direct van belang was voor het gereformeerde volksdeel.⁶² In de jaren zestig en zeventig zijn die verwijzingen verdwenen. Met enige overdrijving kan gesteld worden dat de thema's in de eerste 35 jaar werden gedictieerd door de agenda van de gereformeerde zuil: hoe zou de Nederlandse samenleving volgens calvinistische, christelijke beginselen moeten worden ingericht? In de jaren zestig en zeventig wordt de agenda van de CJV vooral beheerst door maatschappelijke ontwikkelingen.

52. Zie Van Deursen 2005, p. 135-153; J. de Bruijn, 'In den beginne. Inleiding op de periode 1880-1940', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 13-26; S. van Kuller, 'Stijdbaar en omstreden. De hoogleraar D.P.D. Fabius', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 27-40.
53. Zie uitgebreid Van Deursen 2005, p. 223-237 en p. 285-350. Zie daarnaast bijvoorbeeld E.J.H. Schrage, 'Niet bij wetenschap alleen. Over P.J. Verdam, I.A. Diepenhorst en W.F. de Gaay Fortman', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 215-236; Th.A. de Roos, 'De democratiseringsbeweging aan de faculteit rond 1970', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 237-246; A. Soeteman, 'Een nieuwe koers. Inleiding op de periode 1980-2010', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 293-306, hier p. 299-300.
54. Tussen 1880 en 1959 werden 23 hoogleraren aan de juridische faculteit benoemd; in de 20 jaar daarna, tussen 1960 en 1979 werden 25 hoogleraren benoemd, zie 'Bijlage 1 Chronologisch overzicht van hoogleraren', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 431-435, hier p. 431-432.
55. H. Bianchi, *De strafrechter en de bescherming der samenleving*, 1960; L. Oranje, *De politieke verantwoordelijkheid voor het vervolgingsbeleid*, 1976; J.E. Doek & G.E. Mulder, *Kinderstrafrecht. Enige beschouwingen over de grondslagen en de toekomst van een strafrecht van bijzondere aard*, 1977.
56. A.M. Donner, *De plaats der Staten-Generaal in het hedendaagse staatsrecht*, 1961; G. Kuypers, *De verhouding van regering, staten-generaal en kiezer*, 1969.
57. Chr. Kooij, *E.E.G.-Kartelrecht in ontwikkeling*, 1963.
58. G.C. van Dam, *Werknemer, ondernemer en rechtsvorm*, 1964; W.J.E. van den Bos, *Medezeggenschap van de werknemers in de onderneming*, 1964; G.H.A. Schut, *Produkten-aansprakelijkheid*, 1965; T.P. van der Kooy, *Economische macht en verantwoordelijkheid*, 1971.
59. G.E. de Jongste, *Ruimtelijke ordening en het landelijk gebied*, 1972; J. van Baars, *Kan ons recht ons milieu aan?*, 1979.
60. J.H. Grosheide, *Wat draagt de gezagsdrager?*, 1975; N.W. de Smit, *Het dilemma van de 'witte macht'*, 1975; A.J. Hoekema, *Openbaar bestuur en burger, voorzover zij elkaar uitsluitende tegendelen zijn geworden*, 1975.
61. Zie H. Dooyeweerd, *Calvinisme en Natuurrecht*, 1925; A.M. Donner, *Enkele opmerkingen over den Christelijke Staat*, 1946; D. Schut, *Calvinistische beginselen en burgerlijk procesrecht*, 1952; S. Gerbrandy, *Recht, Rede en Openbaring*, 1953; H.J. Zweers, *Opmerkingen over verantwoordelijkheid naar christelijk beginsel in vermogensrechtelijke verhoudingen, speciaal in het huwelijk*, 1959.
62. A. Anema, *Antirevolutionaire beginselen en internationale verhoudingen*, 1926; A.C.G. van Proosdij, *Huwelijksrecht*, 1927; V.H. Rutgers, *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1928; J.W. Noteboom, *Overheid en Godslastering*, 1930; L.W.G. Scholten, *Overheid en conscientiebezwaren*, 1931; J. Verdam, *Het echtscheidingsvraagstuk*, 1940.

Gereformeerde of christelijke beginselen zijn niet langer leidend voor het bepalen van de CJV-agenda. Als methode blijken de gereformeerde grondbeginselen ook niet langer bepalend in de preadviezen.

3.2 Maatschappelijke ontwikkeling als leidend beginsel

Het zoeken naar gereformeerde of althans christelijke grondbeginselen, en die vervolgens toepassen en uitwerken voor de rechtspraktijk, werd zeker vanaf de jaren zestig niet meer als standaardmethode voor een CJV-preadvies gezien. Veel van de preadviezen uit de jaren zestig en zeventig hebben een hoog technisch-juridisch gehalte ondanks dat, of misschien juist doordat, bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen als uitgangspunt werden genomen. Als voorbeeld kunnen hier de adviezen van G.C. van Dam, secretaris van het Protestants-Christelijk Werkgeversverbond, en W.J.E. van den Bos, oud-bestuurder van de CNV en docent aan de VU, uit 1964 over de medezeggenschap van werknemers in de onderneming dienen.⁶³ In de eerste plaats worden in deze adviezen de ontwikkelingen als het gaat om de medezeggenschap van werknemers in de onderneming uitgelegd en een wenselijke oplossing aangegeven. Van Dam is als werkgever tegen uitbreiding van de bevoegdheden van de ondernemingsraad, omdat dat volgens hem uiteindelijk niet tot echte medezeggenschap voert. Hij begint zijn conclusie als volgt:

‘Waarom houdt men zich in zoveel kringen zozeer bezig met de positie van de werknemer in de onderneming? Ik wil tot besluit van deze beschouwing in het antwoord op deze vraag nog eens tot uitdrukking brengen, dat het gaat om de arbeidende mens, die ook in zijn dagelijkse werk een antwoord heeft te geven op de roeping waarmee hij in het leven is gesteld. Die dagelijkse arbeid neemt een groot gedeelte van zijn leven in beslag. De gedachte, dat de werkende mens in activiteiten buiten zijn dagelijkse werk dat antwoord maar moet weten te geven, acht ik onaanvaardbaar. Want ook de arbeid in het sociaal-economische leven deelt in Gods redende liefde. Maar dan zullen alle wegen, die te bewandelen zijn, ook begaan moeten worden om in het arbeidsleven daarvan iets te laten blijken. De hier ter sprake gebrachte voorziening [nl. de medezeggenschap] is er slechts één van.’⁶⁴

Hier spreekt overduidelijk een christen, die ziet en belijdt dat het leven één is; ook al ging het preadvies eerst en vooral over de technisch-juridische kant van het verhaal. In zijn preadvies ziet Van den Bos wel meer ruimte voor medezeggenschap van de werknemers en ook zijn verhaal gaat in op de juridische kant daarvan. Maar hij concludeert:

‘In het bovenstaande hielden wij ons bezig met medezeggenschap; dat is met mensen: ondernemer en werknemers. Welke oplossing men voor de medezeggenschap ook kiest, centraal daarin zal moeten staan de mens.

63. G.C. van Dam, *Werknemer, ondernemer en rechtsvorm*, 1964; W.J.E. van den Bos, *Medezeggenschap van de werknemers in de onderneming*, 1964.

64. G.C. van Dam, *Werknemer, ondernemer en rechtsvorm*, 1964, p. 20.

Voor ons als Christenen geldt, dat ondernemer en werknemers elkaar behoren te zien als beeldrager Gods en als medemens.⁶⁵

Het centraal zetten van de mens past natuurlijk prachtig binnen de jaren zestig, maar niet echt binnen de gereformeerde grondbeginselen. Niettemin worden werkgever en werknemer aangesproken op hun christen-zijn. In hun conclusies zijn deze beide adviezen dus voluit christelijk. Maar het lijkt vooral te gaan over de *visie van individuele christenen* op juridische ontwikkelingen binnen de onderneming; niet om een *christelijke visie* op die ontwikkelingen.⁶⁶

Het preadvies van Hendrik Jan van Eikema Hommes (1930-1984), VU-hoogleraar en opvolger van Dooyeweerd, *De betekenis van de Algemene Rechtsbeginselen voor de Rechtspraak* uit 1967, kan als uitzondering op de regel gezien worden. Van Eikema Hommes zet in wezen het werk van zijn voorganger Dooyeweerd voort, maar weet de praktische relevantie daarvan onvoldoende aan te wijzen voor zijn collegae aan de VU. Het werk van Van Eikema Hommes kan vooral als achterhoedegevecht worden beschouwd.⁶⁷

Dat wil niet zeggen dat andere individuele preadviseurs in deze periode geen gebruikmaakten van gereformeerde grondbeginselen. Johannes Verheul (1928-2011) in zijn preadvies uit 1973 over rechtsvinding in het internationaal privaatrecht bijvoorbeeld, verwees naar Van Eikema Hommes. Daarbij ging het om de verhouding tussen beginselen en positief recht.⁶⁸ Ook verwees Verheul naar Dooyeweerd en Hommes waar het ging over rechtsbronnen.⁶⁹ Hoewel deze verwijzingen alleen plaatsvinden in de inleiding over rechtsvorming en in de afsluitende paragraaf over literatuur en de functionele rechtsleer, wordt hiermee niettemin het betoog wel in het kader van gereformeerde beginselen geplaatst.

De omslag van christelijke beginselen naar een incidentele visie van een individuele christen op het recht, komt ook naar voren in het preadvies over erfrecht van Herman Nijenhuis (1925-2015), notaris te Amsterdam. Zijn betoog uit 1978 was vooral heel technisch-juridisch van aard: de ontwikkelingen voor het gezin van het erfrecht werden gedetailleerd in kaart gebracht. Aan het slot van zijn betoog vraagt Nijenhuis zich af:

'Het referaat van 1978 had ook gehouden kunnen zijn voor de Debating-club voor juristen in Stadskanaal en omstreken. Valt er dan niets te zeggen waarover de leden van de Calvinistische Juristen Vereniging specifiek kunnen spreken?'⁷⁰

65. W.J.E. van den Bos, *Medezeggenschap van de werknemers in de onderneming*, 1964, p. 39.

66. Eerder verscheen al het preadvies van P. Borst, *Medezeggenschap der arbeiders in de onderneming m.b.t. economische aangelegenheden*, 1951. Over grondbeginselen over de onderneming geformuleerd door Dooyeweerd, zie bijvoorbeeld A. Soeteman, *Een nieuwe koers*, 2015, p. 301.

67. Zie A. Soeteman, *Een nieuwe koers*, 2015, p. 300-302; L.C. Winkel, 'H.J. van Eikema Hommes (1930 - 1984)', in: C.J.H. Jansen, J.M. Smits & P.W. Brouwer, *16 Juristen en hun filosofische inspiratie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2004, p. 225-231, hier p. 231.

68. P. Verheul, *Rechtsvinding in het internationaal privaatrecht*, 1973, p. 83.

69. P. Verheul, *Rechtsvinding in het internationaal privaatrecht*, 1973, p. 146-147.

70. H. Nijenhuis, *Erfrecht in het gezin*, 1978, p. 36.

Dan volgt een aantal uitleidende gedachten, die – ondanks verwijzingen naar Dooyeweerd en natuurrecht – eigenlijk niet meer doen dan de toenmalige ontwikkelingen nemen zoals ze zijn, deels met een beroep op Van Eikema Hommes.⁷¹ Een christelijke visie wordt niet ontwikkeld; sterker nog, Nijenhuis' visie lijkt vooral bepaald door de maatschappelijke omstandigheden.

In deze periode lijkt de CJV vooral zoekende naar haar rol en in wezen haar bestaansrecht: wat is nog de meerwaarde van een CJV als haar preadviezen net zo goed gehouden hadden kunnen worden bij willekeurig welke andere juridische vereniging?

4 1980-heden: christelijk-sociaal geïnspireerde reflectie

4.1 Wetenschap en oecumene

Na 1980 – een jaar waarin niet vergaderd wordt – vindt een omslag plaats. De nieuwe voorzitter van het bestuur is Sjoerd Gerbrandy, die ruim 25 jaar daarvoor, in 1953, in wezen al een program voor de vereniging had ontvouwd: als christen – vanuit de oecumene – op wetenschappelijke wijze maatschappelijke problemen proberen te begrijpen.⁷²

Vanaf 1980 verdwijnt vrijwel elke directe band met politiek en maatschappelijk middenveld als het gaat om de preadviseurs. Vanaf nu zijn vrijwel alle preadviseurs wetenschappers: (oud-)hoogleraar en in elk geval werkzaam (geweest) aan een universiteit – alleen in 1983, 1997 en 2017 was dat niet het geval.⁷³ Het overgrote deel van de preadviezen werd gegeven door VU-hoogleraren.⁷⁴ De VU was onderhand een algemeen christelijke of zelfs algemeen levensbeschouwelijke universiteit geworden.⁷⁵ In wezen was ook de CJV sinds eind jaren zeventig geen calvinistische vereniging meer, maar een algemeen christelijke. In 1997 wordt deze ontwikkeling bezegeld met de naamswijziging naar Christen Juristen Vereniging.

Net als in de jaren zestig en zeventig, zijn ook in deze periode veel onderwerpen buitengewoon actueel en in die zin is de maatschappelijke betrokkenheid hoog.⁷⁶

71. H. Nijenhuis, *Erfrecht in het gezin*, 1978, p. 38.

72. Zie Gerbrandy 1953, p. 3 en p. 36. Zie hiervoor en uitgebreid de recensie van T.J.J. van der Ploeg van Gerbrandy's preadvies in deze bundel.

73. Ten tijde van het preadvies was W.J. van Bennekom (*Vreemdelingenbeleid en het concept van de rechtsstaat*, 1983) advocaat en procureur en rechter bij rechtbank Amsterdam; J.P.H. Donner (*Grenzeloos recht. De veranderende plaats en functie van het recht*, 1997) verbonden aan de WRR en J.R. Groen (*Honderd jaar onderwijsopvoeding*, 2017) wetgevingsjurist.

74. Van de 61 preadviseurs tot en met 2022 waren er 27 hoogleraar en 6 medewerker aan de VU ten tijde van hun preadvies. Andere hoogleraren kwamen onder meer uit Utrecht, Tilburg, Groningen, Rotterdam, Amsterdam (UvA) en Nijmegen.

75. Zie Van Deursen 2005, p. 351-365.

76. Zie bijvoorbeeld H.W.K. Kaspersen, *De computer als rechter(s)hand. Enkele gedachten over informatisering en rechtspraktijk*, 1993. Uitgebreid over dit preadvies J. Wolswinkel in deze bundel. Vrijwel gelijktijdig brengt de VAR Vereniging voor bestuursrecht drie preadviezen over 'Beschikken en automatiseren' uit: H. Franken, I.Th.M. Snellen, J. Smit & A.W. Venstra, *Beschikken en automatiseren* (VAR-reeks 110), Alphen aan den Rijn: Samson H.D. Tjeenk Willink 1993. Pas vijf jaar later besteedt de NJV voor het eerst aandacht aan digitalisering: A.W. Koers, M.V. Polak, Y. Buruma & P.B. Hugenholtz, *Recht en Internet: verkenningen op het gebied van het internationaal privaatrecht, het strafrecht en het auteursrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1998.

Maar de onderwerpen zijn meer dan in de jaren zestig en zeventig christelijk-sociaal geïnspireerd — identiteit en vrijheid van onderwijs,⁷⁷ grondrechten,⁷⁸ scheiding tussen kerk en staat⁷⁹ en menselijke waardigheid⁸⁰ — of houden rechtstreeks verband met religie of levensbeschouwing.⁸¹ Opvallend zijn de gezamenlijke vergaderingen met de Rechtskundige Afdeling van het Katholieke Thijmgenootschap: in 1985 over euthanasie,⁸² in 1989 over kunstmatige voortplanting⁸³ en in 1991 over de Algemene wet gelijke behandeling.⁸⁴ Daarin krijgt de oecumenische gedachte vorm door als christenen gezamenlijk bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen met sterk levensbeschouwelijke kanten goed te begrijpen en daarover een eigen mening te formuleren.⁸⁵ De agenda van de CJV is in deze periode duidelijk christelijk-sociaal geïnspireerd.

4.2 Reflectie op (christelijk-sociale) vooronderstellingen

Net als in de jaren zestig en zeventig, zijn er ook in deze periode genoeg referaten, waarin de preadviseur zijn visie op het recht geeft, zonder dat daarbij een specifiek christelijke visie op het recht wordt ontwikkeld. Dat geldt bijvoorbeeld al voor het tweede preadvies dat onder het voorzitterschap van Sjoerd Gerbrandy wordt gegeven, in 1982. Daarin verwoordt Frederik Willem Grosheide, hoogleraar aan de Universiteit Utrecht en lid van het Molengraaff Instituut, dit zelf heel puntig in het woord vooraf van zijn preadvies over eigendom:

‘Bij calvinistische juristerij heb ik mij nooit veel kunnen voorstellen. Bij juristerij beoefend door calvinisten echter zoveel te meer.’⁸⁶

Deze benadering geldt voor een heel aantal van de preadviezen sinds 1980, waar vooral de technisch-juridische kant van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen centraal staat.⁸⁷

-
77. P.L. Dijk, *Identiteit en rechtspersoon*, 1981; P.W.C. Akkermans & A. Postma, ‘Stellingen debat over de vrijheid van onderwijs’, 1992.
78. A.K. Koekkoek, *De onderlinge verhouding van grondrechten*, 1985.
79. J.J. Oostenbrink, *Verschuivende grenzen en omstreden grenscorrecties. Enkele recente ontwikkelingen in de verhouding tussen ‘Kerk en Staat’*, 1990.
80. D.W.J.M. Pessers, *Menselijke waardigheid en het persoonsbegrip in het recht*, 2005.
81. Zie bijvoorbeeld J. Remmelink, *Luther en het strafrecht. Een kritische bespreking van uitspraken van Maarten Luther over het strafrecht*, 1989. Uitgebreid over dit preadvies A. Soeteman in deze bundel; J.W. Sap, *Protestantisme en democratie in Massachusetts, 1630-1780*, 1996; N.J. Schrijver, *Na ons de zondvloed?*, 2006; B.C. Labuschagne, *Recht en religie*, 2007; R.P.J.L. Tjittes, *Islamitisch financieren in Nederland*, 2008; W.A. Zondag, *Religie in de arbeidsverhouding*, 2011. Over dit preadvies uitgebreid in deze bundel T. van Kooten; J.R. Groen, *Honderd jaar onderwijspacificatie*, 2017.
82. J. de Graaf, W.C.M. Klijn, C. van der Meer, Ch.J. Enschedé & T.M. Schalken, *Euthanasie: recht, ethiek en medische praktijk*, 1985.
83. J.S. Reinders, W.C.E. Hammerstein-Schoonderwoerd & J.E. Doek, *Kunstmatige voortplanting*, 1989.
84. B.P. Vermeulen, T.E. Rosier & A.A.M. Mattijssen, *De Algemene Wet Gelijke Behandeling*, 1991.
85. Zie bijvoorbeeld F.J.M. Feldbrugge, ‘Ten geleide’, in: J. de Graaf, W.C.M. Klijn, C. van der Meer, Ch.J. Enschedé & T.M. Schalken, *Euthanasie: recht, ethiek en medische praktijk*, 1985, p. VII en X.
86. F.W. Grosheide, *Eigendom in de overgang?*, 1982, p. 3.
87. Zie bijvoorbeeld S.E. Zijlstra, *De waarde van wetgevingstechniek*, 2012; B. Wessels, *De onafhankelijkheid van de faillissementscurator*, 2013; F. Schols, *Samenlevers-erfrecht? Waar een wil is, is een weg*, 2014; P.S. Bakker, *Rechtsgemeenschapconforme uitleg van contracten*, 2015.

Maar meer dan in de jaren zestig en zeventig, wordt in deze periode geprobeerd een christelijke visie op recht en maatschappij te ontwikkelen, bijvoorbeeld in de referaten van Jan Peter Balkenende uit 1995, *Verantwoordelijkheid en recht*⁸⁸ respectievelijk Ernst Maurits Henricus Hirsch Ballin uit 1999, *Netwerken van rechtsontwikkeling*.⁸⁹ Hoewel deze periode zeker niet staat voor een terugkeer naar de uitwerking en toepassing van christelijke grondbeginselen op het recht, speelt ook het denken vanuit beginselen nog steeds een belangrijke rol. Bij Pieter de Haan (1927-2005) bijvoorbeeld zorgt dat denken vanuit beginselen voor een samenhangende visie op de verhouding tussen publiek- en privaatrecht.⁹⁰

5 Conclusie

Waarin onderscheidt de CJV zich? Op grond van bovenstaande, signaleer ik drie zaken.

5.1 Overkoepelende thema's

De thematiek van de CJV-preadviezen onderscheidt zich door de vaak overkoepelende, multidisciplinaire en algemene aard daarvan. De preadviezen waren bedoeld voor calvinistische, later christelijke *juristen*, en dan moest een en ander niet zo specialistisch zijn dat alleen civilisten, strafrechtjuristen of bestuursrechtdeskundigen erover zouden kunnen meepraten of denken. Die multidisciplinariteit en algemeen juridische insteek is iets wat de CJV onderscheidde en nog steeds onderscheidt van bijvoorbeeld de NJV. Waar het overzicht van CJV-preadviezen van de afgelopen eeuw een bont palet aan maatschappelijke thema's laat zien, was de NJV tot 1987 zeer herkenbaar in de keuze van onderwerpen: sowieso één privaatrechtelijk thema; het tweede thema het ene jaar strafrechtelijk en het andere jaar opnieuw privaatrechtelijk of meer administratiefrechtelijk van aard.

5.2 Levensbeschouwelijke onderwerpen

Bovendien raken de onderwerpen van de CJV vaak aan actuele maatschappelijke onderwerpen met een levensbeschouwelijke kant. Die (gevoeligheid voor de) christelijke levensbeschouwing is iets dat de leden van de CJV van oudsher met elkaar delen. Terwijl de NJV, juist omdat uiteindelijk het geldende Nederlandse recht de belangrijkste verbindende factor is, veel terughoudender is geweest met meer levensbeschouwelijke onderwerpen, zeker tot 1987.⁹¹ Veel meer dan bij de CJV, lijkt het de NJV te gaan om technisch-juridische ontwikkelingen.

88. J.P. Balkenende, *Verantwoordelijkheid en recht. Een beschouwing over pluriformiteit, maatschappelijke verantwoordelijkheid en verdeling van taken en bevoegdheden*, 1995. Zie uitgebreid over dit preadvies J.L.W. Broeksteeg in deze bundel.

89. E.M.H. Hirsch Ballin, *Netwerken van rechtsontwikkeling*, 1999.

90. P. de Haan, *Het moderne bestuursrecht en de verhouding publiek-privaatrecht*, 1998. Zie over dit preadvies uitgebreid F.J. van Ommeren in deze bundel.

91. Vanaf 1987 stelt de NJV met enige regelmaat meer levensbeschouwelijke onderwerpen aan de orde, bijvoorbeeld: *Positieve discriminatie* (1989); *Manipuleren met leven* (1993); *Multiculturaliteit en Recht* (2008); *Humane Biotechnologie en Recht* (2009).

5.3 **Normatieve reflectie**

Vanwege die gedeelde gevoeligheid voor (de christelijke) levensbeschouwing, zoekt de CJV naar de vooronderstellingen binnen het Nederlandse recht: wat is de onderliggende levensbeschouwing, wat zijn de overtuigingen achter het recht. Bewuste, normatieve reflectie is wat de CJV bestaansrecht geeft.